

**CREȘTINISMUL NOSTRU VECHI.
SINODUL I ECUMENIC *ET ALIA***

(Câteva remarci necesare)

Pr. prof. univ. dr. **Vasile V. MUNTEAN**

Abstract. In this research, entitled „Our [Romanian] Antique Christianity; The First Ecumenical Synod of Nicaea *et alia*”, the author (V. V. Muntean) discusses selectively some important themes from the anthology *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, published in Iași in the year 2008.

The analysis of some assertions of the publisher (N. Zugravu) from the preliminaries leads to the conclusion that it was not intended – as it was expected – to point out the diachronic reality, but to contest, by hook or by crook, the mission of the Saints Apostles Andrew and Philip in Dobrudja, the old Scythia Minor. The present micro-study tries to argue the historicity of this evangelization and also the presence of a bishop from Tomis (Constanța today) at the First Ecumenical Council of Nicaea in A.D. 325, and in the end to correct other groundless affirmations from the so-called „Introductory Study” which precedes the narrative sources found in *Fontes*.

Keywords: *paleo-Christianity, misrepresentations, the restoration of the historical truth.*

Am alcătuit aceste pagini în urma lecturării deunăzi a antologiei editate de dascălul ieșean Nelu Zugravu, anume *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*¹. În *Studiul introductiv*, editorul își exprimă ritos dezacordul – cum a procedat și în scrierile precedente² – în privința misiunii Sfinților Apostoli Andrei și Filip în vechea Sciție, Dobrogea de astăzi, precum și a prezenței vreunui episcop al locului la Sinodul niceean din anul 325 etc.

¹ S-a imprimat la Iași în anul 2008. Datorez atât acest text - recent transmis pe suport electronic -, cât și completarea unor note în aparatul critic, Părintelui dr. Mihai Ovidiu Cătoi din București; îi mulțumesc mult și pe această cale.

² *Exempli gratia*, teza sa doctorală *Geneza creștinismului popular al românilor*, București 1997, am prezentat-o succint (cu meritele, dar și cu inexactitățile ei) în *Omagiul Mircea Păcurariu*, Cluj-Napoca 2002, pp. 203-210, și în *Spiritualitate bizantină și românească*, Timișoara 2004, pp. 149-158.

Într-un material publicat în 2009³, am căutat să punem în evidență istoricitatea apostolatului andreian în vestul Mării Negre, ca și participarea unui ierarh „scythian” (dobrogean) la *Concilium Nicaenum I*. Înainte de tipărire, „reputatul savant” de la Paris – cum îl numește însuși N. Zugravu⁴ –, regretatul bizantinist Petre Ș. Năsturel, la rugămintea noastră a citit cu atenție articolul, declarând epistolar: „Sunt de acord cu tot ceea ce spuneți”, cu adaosul că *Cel întâi chemat* la apostolie (Protocletul) „se prea poate să se fi oprit un timp la Tomis [Constanța de azi], capitala Sciției Mici”⁵. În rândurile de față vom prelua anumite formulări din acel micro-studiu, oferind totodată și alte precizări, fără însă a examina toate temele discutate de dl. N. Zugravu (prescurtat: NZ, exceptând subsolul); am selectat subiectele mai însemnate. Evident, textul fundamental privind propovăduirea Apostolului Andrei în stânga Pontului Euxin, aparține lui Eusebie al Cezareei († 340)⁶, supranumit „Herodotul creștin”, care – bazat (literal: *kata lexin*) pe *Comentariul la Geneză* al lui Origen, ilustrul exeget († 253) – releva faptul că, potrivit tradiției, lui Toma i-a revenit prin tragere la sorți să predice în Parția, lui Andrei în Sciția, lui Ioan în Asia (proconsulară) ș.a.m.d., știri preluate cu încredere de Rufin de Aquileia († 410)⁷, bunăoară, și întregite de acesta. Deocamdată, aici, textul care este redat și pe Internet: *Thomas, sicut nobis traditum est, sortitus est Parthos, Matthaeus Aetiopiam, Bartholomeus Indiam citeriorem, Andreas Scythiam [...]*⁸.

³ Am dezbătut notele lui N. Zugravu, din *Classica et Christiana*, nr. 3/2008, p. 261 și urm., în comentariul intitulat *Din nou despre vechiul creștinism de la Dunărea de Jos* și tipărit inițial în „*Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*”, București-Brăila 2009, pp. 54-60; ulterior, în cartea *Scrieri teologice și istorice*, Caransebeș, 2012, pp. 54-60 (voi cita *infra*, din „*Studia...*”). Despre paleocreștinismul din Sciția Mică, și nu numai, se află relatări – *largo* – și în tratatul academic de *Istoria Românilor*², II, București 2010, pp. 377-401, 561-656 (autor: Em. Popescu) și pp. 670-672, 699-712 (autor: D. Protase).

⁴ În lucrarea sa, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași 1999, p. 13. Învățăatul profesor sorbonez, încă din 1982, ne-a onorat cu o bogată corespondență, din care o parte a văzut lumina tiparului (în *Miscellanea. Studii, articole, note și corespondență*, Sibiu 2017, pp. 220-227).

⁵ V. Muntean, *Miscellanea...*, p. 227.

⁶ Originalul elin și traduceri: D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București 1958, pp. 237-239; Ioan Rămureanu, *Actele martirice*, București 1982, p. 329; Emilian Popescu, *Creștinismul timpuriu pe teritoriul României*, în vol. „*Priveghind și lucrând pentru mântuire*”, Iași 2000, p. 198; V. Muntean, *Spiritualitate...*, p. 150.

⁷ Dacă în *Fontes Historiae...*, XXXI, N. Zugravu ar fi reprodus (din *Geneza creștinismului...*, p. 161, n. 4) textul din Tyrannius Rufinus (comentar, la p. 148), pasajul cu pricina ar fi certificat cele relatate de Eusebie; omisiunea este de înțeles. Fragmentul rufinian este însă expeditat într-o notă (254) din p. 51, în *Studiul introductiv din Fontes*, fără să i se acorde importanța cuvenită.

⁸ A se vedea *infra*, n. 30.

După cum au demonstrat specialiști de marcă precum A. T. Erhardt ori É. Junod⁹, referatul eusebian este unitar și nu constituit – cum crede NZ¹⁰ – din două părți: prima ce s-ar fi întemeiat pe o tradiție preeusebiană, iar a doua parte, pe erminia origeniană amintită. Era de așteptat ca față de susținerile întemeiate ale celor doi competenți specialiști, NZ să fi adus vreun contraargument solid; nu l-am observat. Același NZ – în sprijinul viziunii sale negativiste – spune că nu a existat o provincie romană Sciția, dar recunoaște că poetul latin Ovidiu, surghiunit în acea provincie, o numește Sciția¹¹. În timpul său, Jacques Zeiller considera că, în vorbirea curentă, ținutul în cauză putea să poarte numele de „scitic”; imediat, cunoscutul istoric francez s-a referit la deja amintitul exilat Publius Ovidius Naso¹². Cât despre Parția – că ar fi trebuit (tot după opinia lui NZ) ca Eusebie să fi scris India¹³ –, am lămurit chestiunea cu ani în urmă¹⁴. NZ a ignorat existența unei dinastii cunoscute de herodoți sub denumirea de indo-partă, contemporană cu Sf. Apostol Toma¹⁵; Parția, în înțeles restrâns, este provincia iraniană de astăzi Khurasan, din S-E Mării Caspice¹⁶. E nefondată, deci, și aprecierea din aceleași preliminarii că Parția s-ar fi aflat în vecinătatea Sciției, zonă plasată de NZ în nordul Mării Negre; și nici această localizare – raționează același istoric – nu este certă¹⁷. Pe deasupra, nu fără semnificație e titulatura lui Ioan, întâistătătorul „a toată Persia și al Marii Indii”¹⁸, atestată documentar cu

⁹ Citați de dl acad. Em. Popescu, în *Adolf von Harnack și începuturile creștinismului românesc. Sfârșitul unei epoci*, în vol. „Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani”, Brăila 2003, p. 527 sq.; Idem, *L'origine apostolique du christianisme roumain*, în „Arhiepiscopia Dunării de Jos. Istorie bisericească, misiune creștină și viață culturală de la începuturi până în secolul al XIX-lea”, I, Galați 2009, p. 17.

¹⁰ *Studiu introductiv*, pp. 37-38.

¹¹ *Ibidem*, pp. 22-23. Vezi și *Dicționar de istorie veche a României* (coord. D. M. Pippidi), București 1976, p. 26; *Istoria Românilor*, I, pp. 563, 578, 689, 690. Referitor la concepția nefondată și ușor tendențioasă a lui N. Zugravu privind Sciția în Antichitate, concepție care respinge definiția spațiului dintre Dunăre și Mare, tocmai datorită faptului că nu dorește să recunoască posibilitatea includerii ei în traseul misionar apostolic, o ripostă aplicată: Al. Suceveanu, *Încrâncenare și serenitate*, în „Pontica”, XLIV, 2011, pp. 17-22.

¹² J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, p. 29. Privitor la acest autor, D. M. Pippidi (*Contribuții...*, p. 236) spune următoarele: „soluția d-sale era că Sciția convertită de apostol trebuie căutată în altă parte decât în Sciția izvoarelor istorice, și anume în Dobrogea de azi, provincia *Scythia* din vremea lui Dioclețian”.

¹³ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 41.

¹⁴ V. Muntean, *Din nou...*, p. 63 și urm.

¹⁵ Remus Rus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, București 2003, p. 854.

¹⁶ Horia C. Matei, *O istorie a lumii antice*, București 1984, p. 102.

¹⁷ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 41-42.

¹⁸ J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, II, Paris 1901, coloanele 881 și 928.

prilejul Primului Sinod Ecumenic și care revelează realitatea că Biserica indiană depindea canonic de cea persană, în virtutea unor legături și evenimente mai vechi. După părerea lui NZ (și, anterior, după cea a lui Francis Dvornik, †1975), lucrarea misionară a lui Andrei s-ar fi desfășurat exclusiv în nordul Mării Negre¹⁹. Se poate admite o extindere a evanghelizării andreiene și în acea zonă, însă din Dobrogea²⁰.

Firește, nu i se poate imputa aceluiași Origen comunicarea (din *Comentariul la Evanghelia după Matei*) că „dacii, sarmații și sciții” încă nu-l cunosc pe Hristos, cum afirmă cu tendință NZ²¹. Celebrul tâlcuitor al Bibliei spusese doar că „cei mai mulți [dintre aceștia] încă n-au auzit cuvântul Evangheliei”²², ceea ce este cu totul altceva, neexistând așadar aici o contrazicere a aserțiunii din *Comentariul la Geneză* al teologului alexandrin²³. De reținut – acum, dintr-un răstimp antecreștin – și informația ce ne-o oferă tot Origen despre Zamolxis, divinitatea supremă a geto-dacilor, descriind (după Celsus) „minunățiile” pe care le-ar fi rostit *sciților* marele zeu al strămoșilor²⁴.

Apropo de tradiția (*parádosis*) pomenită de Eusebie. Cu toate că un renumit metodolog contemporan nouă enumără între sursele diacronice și

¹⁹ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 41; în p. 42, n. 192: Francisc (probabil *lapsus calami*).

²⁰ Em. Popescu, *Sources concernant la mission du Saint Apôtre André sur le territoire de la Roumanie*, „Études byzantines et post-byzantines”, III, București 1997, p. 17; Idem, *Adolf von Harnack...*, pp. 527-528.

²¹ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 39.

²² Mihai Ovidiu Cățoi, *Tertullian și Origen, izvoare ale creștinismului românesc?*, în „Studia historica et theologica. Omagiu Profesorului Emilian Popescu”, Iași 2003, pp. 135-156; Idem, *Valoarea informației lui Macarius Magnes pentru creștinismul de la Dunărea de Jos la cumpăna dintre secolele IV-V*, în vol. „Arhiepiscopia Dunării...” (cit.), p. 66.

²³ În legătură cu exegeza la *Evanghelia mateiană*, cap. XXIV, 9-14, stihuri care vorbesc despre sfârșitul lumii și despre semnele ce îl prevestesc, trebuie arătat că Origen scrie acest comentariu în jurul Mileniului Romei, când se făcea resimțit un puternic curent apocaliptic (vezi Mihai Ovidiu Cățoi, *De la sectă la religie, scurtă privire asupra relației creștinismului cu autoritățile romane până în anul 311*, în „Cruce și mântuire. Sfinții împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii”, I, București 2013, pp. 23-26), iar nevoia de clarificare din partea creștinilor era absolut necesară. Cât despre *Comentariul la Geneză*, textul s-a pierdut și nu cunoaștem în ce context Origen s-a referit la predica apostolică; să fi fost vorba de o explicare simbolică a uneia din zilele Creației?! Este posibil, având în vedere faptul că Origen a folosit și metoda alegorică în erminiile sale; cf. I. G. Coman, *Patrologie*, II, București 1985, p. 318; H. Kúng, *Grösse und Grenze einer Theologie im Epochenbruch*, în volumul omagial Dumitru Stăniloae, Sibiu 1993, p. 413.

²⁴ V. Muntean, *Din nou...*, p. 67 (cu bibliografie). Cum este știut, sciții vor ieși din istorie până în secolul I (era noastră), fiind asimilați de populația locală; cf. *Enciclopedia civilizației romane* (coord. D. Tudor), București 1982, p. 699; Cristian Cealera, *Sciții și stăpânirea lor în Dobrogea (Sciția Mică)*, www.blak-sea.travel. A se vedea și *Inscriptions de Scythie Mineure* (ed. Em. Popescu), VI, București-Paris 2015, pp. 7-8.

„tradiția - memoria umană”²⁵, ca fiind utilă în reconstituirea procesului istoric, NZ exclude această indicație, sau necesitate, eludând valoarea unor toponime specifice din Dobrogea și din stânga Prutului, implicit creațiile folclorice²⁶ ce îl prezintă pe Andrei – *inter alia* – drept patron al lupilor (ca și pe Sf. Filip, în același spațiu dintre Dunăre și Mare), lupul fiind animal totemic la geto-daci²⁷. Avem de-a face cu „deosebita popularitate de care se bucură Filip și Andrei în calendarul popular și în spiritualitatea populară românească”, cum a recunoscut în 1997 până și NZ, însă corelând totul de veacul al IV-lea²⁸, ceea ce este nefiresc. Această atitudine restrictivă este explicabilă, deoarece preopinentul nostru nu acordă suficientă credibilitate nici izvoarelor scrise²⁹, deși unele din ele (începând cu *Acta Andreae* sau cu Rufin de Aquileia)³⁰ – în pofida unor întregiri, ori dezvoltări retorice

²⁵ J. Topolski, *Metodologia istoriei* (trad.), București 1987, pp. 269 și 272.

²⁶ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 22-23.

²⁷ Vezi aprecierile lui Ion Banea, *Christian Art in Romania*, I, București 1979, pp. 5-6, precum și cele ale d-nei Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, vol. II, Timișoara 1999, pp. 48 și urm.

²⁸ N. Zugravu, *Geneza creștinismului...*, p. 174, n. 180 (autorul alătură totuși semnul întrebării veacului indicat).

²⁹ Inventariate – nu exhaustiv – în *Fontes Historiae...* (cit.), *passim*; a se compara cu interpretările din studiile lui Em. Popescu, înregistrate în *Dicționarul teologilor români*⁴ al Pr. prof. Mircea Păcurariu (Sibiu 2014, pp. 509-510).

³⁰ Prima scriere, datând din a doua jumătate a veacului al II-lea, indică unele zone în care a început și a continuat misiunea Protocletului: Pont, Bitinia ș.a. Un istoric străin pe nume B. Zimmerman aprecia că Sf. Andrei a predicat la populațiile „din jurul Mării Negre” (N. Zugravu, *Studiu...*, p. 25), iar patrologul român I. G. Coman, referindu-se tot la *Pontus*, îl percepea identic: „în jurul Pontului” (*Patrologie*, II, București 1985, p. 505). A nu se uita, în atare cadru, alegerile personale lăsate posterității de către Ovidiu, poetul latin exilat la Tomis - Constanța de astăzi: *Epistulae ex Ponto* sau *Pontica*. De adăugat că, anterior, un Pseudo-Scylax din Caryanda (mijlocul sec. IV î.Hr.) nota în *Periplul* său că în Pont se aflau - *inter alia* - Callatis și Histria (cf. Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice*, București 1978, p. 15; I. Matijašić, *Scylax of Caryanda, Pseudo-Scylax, and the Paris Periplus*, în „Mare Nostrum. Estudios sobre o Mediterrâneo Antigo”, 6/2015, p. 1 și urm.). Sesizând absența *Sciției* din înscrisul respectiv (*Acta Andreae*), F. Dvornik precizase just că această omisiune nu poate fi utilizată ca dovadă împotriva misiunii andreiene în Scythia: „The lack of reference to Scythia in the original Acts cannot, therefore, be used as an argument against Andrew’s activity in that country” (vestitul bizantinolog ceh, cum se cunoaște, optase pentru Sciția Mare). Cât despre fragmentul din opera lui Rufin de Aquileia, vedem că acesta ca istoric, filolog și teolog nu a negat veridicitatea afirmațiilor eusebiene, ci le-a preluat aproape *mot-à-mot* și le-a completat; comentarii și referințe bibliografice în cartea mea *Spiritualitate...*, pp. 151, 153, 156, 157; N. Zugravu, *Geneza creștinismului...*, pp. 144 și 164, n. 26; Remus Rus, *op. cit.*, pp. 47, 745, 746; L. Roig Lanzillotta, *The Acts of Andrew. A New Perspective on the Primitive Text*, „Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos”, 20 (2010), pp. 245-257; *Istoria Românilor*, I, pp. 690-700. Totuși, cum era de așteptat, o considerație *contra* privind trecerea Apostolului prin Sciția, la N. Zugravu, *Studiu...*, p. 31. Comparativ, vezi judecățile judicioase

posterioare – confirmă tradiția locală. Însăși luna decembrie se cheamă în popor *Îndrea sau Undrea*, mărturie incontestabilă a impresionantei devoțiuni de care se bucură Apostolul Andrei la români; mă gândesc în atare context și la sărbătoarea *Filipii*, ținută îndeosebi în mediile păstorești, pe care un avizat cercetător încă în 1975 o lega în mod firesc de propagarea în Sciția a „religiei iubirii” de către acest ucenic al lui Hristos³¹, numit Filip.

În legătură cu activitatea celor doi discipoli ai lui Iisus pe pământ românesc, NZ elogiază contribuția clericului Nicolae Dănilă din domeniul hagiografiei³², notând însă că nu a citit (*non vidi*)³³ studiul cel din urmă al regretatului sacerdot, cu titlul „*Passio Sancti Philippi Apostoli*”, la finele căruia se găsesc următoarele încheieri: „Considerăm ca reală predica apostolică a lui Filip în provincia romană Scythia Minor, putând afirma, alături de tradiția predicii Apostolului Andrei, originea apostolică a creștinismului pe teritoriul dintre Dunăre și Mare și, prin extensie, în aria de formare a poporului român”³⁴. Indubitabil, în mod interesat NZ i-ar fi contestat îndată concluziile Părintelui, cum de altfel va face mai încolo în comentariul său, socotind că introducerea numelor celor doi apostoli în *Martyrologium Daco-Romanum* ar fi o exagerare, ba chiar crearea unui

ale Prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor, *Unele precizări privind începuturile creștinismului la est și sud de Carpați*, în vol. „Credință, istorie și cultură”, Galați 2005, pp. 13-14 (despre descoperirile arheologice) și p. 25, n. 51 (despre deontologia cercetătorului, ex-discipol al Domniei Sale). De o valoare anume este și cartea semnată de Em. Popescu, *Crucea și Răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos în creștinismul timpuriu*, București 2016; în p. 86 se arată că gema de cornalină de la Tomis, azi la Londra, reprezentând pe Mântuitorul cu cei 12 apostoli, datează din sec. II-III.

³¹ Simona Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara 1999, p. 131 și urm.; Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București 1975, pp. 38-39 și 136. De pildă, Walafridus Strabus (*Fontes Historiae...*, pp. 714-715) semnaleză misiunea lui Filip la sciți; vezi și Mihai Ovidiu Cățoi, *Au sujet de la localisation des Scythes Tomitains mentionnés par Walafridus Strabus*, în „Études byzantines et post-byzantines”, VI, București 2011, pp. 102-125 (autorul studiului combate cu argumente serioase punctul de vedere al lui N. Zugravu în această chestiune).

³² N. Zugravu, *Studiu...*, p. 18.

³³ *Ibidem*, p. 53, n. 273.

³⁴ N. Dănilă, *Passio Sancti Philippi Apostoli*, în „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Theologia Graeco-Catholica Varadiensis”, nr. 1/2002, p.159; „ultimul meu studiu – cum îmi destăinuia autorul în scrisoarea din 3 aprilie 2003 – referitor la predica Apostolului Filip în Scythia Minor”. Vezi și Em. Popescu, *Sfântul Apostol Filip - misionar pe pământ românesc*, în „Logos. Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani”, Cluj-Napoca 2001, pp. 386-398 (cu același titlu, și pe Internet). Filip, firește, era cunoscut în spațiul din vestul Mării Negre - notează însuși N. Zugravu (*Studiu...*, p. 58), menționând în n. 324 opaițul constănțean cu Iisus și busturile celor 12 ucenici (sec. IV), ca și relicvariul constantinian de așezarea bulgară Jabalkovo, pe care apar numele apostolilor Andrei și Filip. Pentru ultima piesă, vezi și H. Buschhausen, *Ein konstantinisches Silberreliquiar aus Jabalkovo in Bulgarien*, Graz 1965.

fals!³⁵ E adevărat că în acest opuscul N. Dănilă e mai rezervat, adnotând totuși cu privire la Filip că „este al doilea Apostol, după Sf. Andrei, căruia Biserica îi atribuie Scythia ca pământ de evanghelizare”, sau: „Cultul lui Andrei la goți poate avea legătură cu tradiția că acesta ar fi predicat în Scythia, ca și Apostolul Filip”³⁶.

Relativ la Sinodul I Ecumenic de la Niceea, NZ apreciază inexact că sintagma eusebiană „nici scitul nu lipsea din ceată” (sau grup; *recte*: din totalul sinodalilor) ar privi pe chiriarhul din Sciția Mare sau Goția, și nu un episcop tomitan³⁷. Dânsul aduce în sprijin scrisorile adresate comunităților care n-au avut trimiși la sinodul în cauză, la care a participat – după noile cercetări – aproape 1/4 din întregul episcopat³⁸. Ghelasie de Cizic³⁹, autor documentat care își terminase istoria ecleziastică după anul 375, arată (ca și Eusebie)⁴⁰ că la respectiva adunare niceeană au fost prezenți prin delegați – *inter alii* – traci, macedoneni, ahei, epiroți, adăugând pe trimișii celor două Sciții, dar NZ reflectează în această manieră: dacă Ghelasie a avut în vedere aici Sciția Mare și Sciția Mică, iar nu Goția și Bosporul Cimmerian (Crimeea), ai căror titulari – Teofil, respectiv Cadmos – figurează pe listele sinodalilor, atunci e sigur că reprezentantul diecezei dintre Dunăre și Marea Neagră „nu luase parte la conciliu” (sublinierea lui NZ), din moment ce ierarhul tesalonician îi expediase o epistolă de notificare a deciziilor luate la Niceea⁴¹; nimic mai fals! Judecând astfel lucrurile, înseamnă că nici Alexandru al Tesalonicului din Macedonia nu a participat, cu toate că macedonenii, aheii și epiroții prin exponenții lor s-au prezentat la întrunirea niceeană și Alexandru însuși a iscălit actele sinodului. Între cei care au scris crezul niceean (*et alia*) erau trecuți acum pe listă – fără nume, din păcate – și reprezentanții ambelor Sciții (*Skythia ekatera*, la Ghelasie de

³⁵ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 44 și 58.

³⁶ N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*², București 2003, pp. 31 și 60.

³⁷ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 72.

³⁸ V. Muntean, *Istoria creștină generală*, I, București 2008, pp. 167, 170 (cu literatură de specialitate). Angelo Di Berardino, *Religious Geography and Ecclesiastical Organization in the Early Fourth Century*, în vol. „Cruce și misiune”, II, București 2013, p. 306, apreciază la cca. 1000 sediile episcopale în timpul Sinodului Ecumenic de la Niceea (în rândul 5 de sus, „from” e așezat greșit lângă Cadmus; probabil, *lapsus calami*).

³⁹ În zilele noastre s-a reeditat ca *Anonymus von Cyzicus*, precum în „Fontes Christiani”, Turnhout 2008.

⁴⁰ Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*² (trad.), București 2012, p. 171.

⁴¹ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 74. Em. Popescu (*Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București 1994, pp. 178-186) are convingerea că Teofil a funcționat în sudul Moldovei și în nord-estul Munteniei. Vezi și nota lui Teodor Teoteoi din cartea lui Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, I, București 2000, p. 182 (n. 213).

Cizic)⁴². Locuțiunea cu pricina duce la concluzia că atât Scythia Minor cât și Gothia, sau chiar Scythia din nordul Mării Negre, au trimis episcopii lor⁴³. De subliniat, de asemenea, că lista sau catalogul cu ierarhii sinodali include și pe cei ce au comunicat epistolar – tuturor Bisericilor din sfera creștină, fie că au avut delegați la Niceea, fie că nu – hotărârile sinodului de care vorbim⁴⁴. De reținut că autorul unui studiu recent a conchis că mandatarul Tomisului la Niceea s-a chemat Marcu (altminteri, nume cunoscut), identificare ce îi „pare pe deplin justificată și credibilă”⁴⁵. NZ, de pildă în anul 2008, nu a agreat această echivalare⁴⁶; atunci nu exista dovedirea concludentă din prezent.

În subsidiar, bazat pe o scriere necanonică, NZ susține în chip imprecis că Apostolul Andrei murise înainte de sfârșitul domniei lui Tiberius (14-37), fiind decedat – pe lângă Filip, Luca, Simon Zelotul și Tadeu – anterior *adormirii* Maicii Domnului⁴⁷. Supoziția sa nu se confirmă, din moment ce – de exemplu – Evanghelistul Luca trăiește și mai târziu, fiind menționat în *Epistola către coloseni* (IV, 14), epistolă redactată de Sf. Pavel în captivitatea romană (61- 63). Pe urmă, în cazul martirilor, nu este indicat a se egala sintagma „dies natalis” pur și simplu cu „ziua de prăznuire”⁴⁸, ci cu „celebrarea/sărbătorirea zilei martirajului”⁴⁹. Episcopul nu *ordona*⁵⁰ preoți, ci

⁴² *Mansi*, col. 881 și 928.

⁴³ Em. Popescu, *Sources...*, p. 18, n. 52. Dan Ruscu (*Eusebius „Scythian” Bishop and the Ecclesiastical History of „Gelasius” of Cyzicus*, în „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Studia Catholica”, nr. 4/2010, pp. 27 și 33) înțelege prin cele „două Sciții” Dobrogea romană și „Gothia” episcopului Teofil, identificând pe Teofil cu „scitul” din textul lui Eusebius Pamphili, cum a procedat și K. Schäferdiek în anul 1977; despre ultimul autor amintește Em. Popescu (*Christianitas...*, p. 180) care nu e de acord cu acest punct de vedere. Încă eminentul istoric și arheolog Vasile Pârvan a notat în 1911 că Sciția Mică „nu se putea confunda nici de cel mai ignorant copist cu vreo «Gothie» oarecare” (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București 1911, p. 12, n. 27 și p. 13: „ipoteză inadmisibilă”), încât Teofil nu e cu puțință a fi etichetat episcop tomitan; regiunea dintre Dunăre și Mare - oficial denumită din anul 292 *Scythia Minor* -, era imposibil să fi fost confundată cu *Gothia* de către instruitul istoric Eusebie, adaugă Pr. prof. I. Rămureanu (*Sinodul I Ecumenic de la Niceea din 325*, în „Studii teologice”, nr. 1-2/1977, pp. 27-28). „Theophilus Gothiae” este consemnat în studiul lui Vlad Vormic, *Morminte orientate Vest-Est din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni. Contribuții la problema răspândirii creștinismului în Gothia*, în „Arheologia Moldovei” /2010, pp. 202 și 205. Vezi și *Istoria Românilor*, II, pp. 802-817 (sinteza despre goți; autor: I. Ioniță).

⁴⁴ A se vedea ce scrie și D. Ruscu, *Eusebius „Scythian” Bishop...*, p. 32, n. 26, neacceptând poziția lui N. Zugravu.

⁴⁵ Ionuț Holubeanu, *Dependența canonică a Tomisului în secolul al IV-lea*, în vol. „Cruce și misiune”, II, pp. 631 și 636. Vezi și Em. Popescu, în *Istoria Românilor*, II, pp. 562 și 593; încă p. 906.

⁴⁶ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 72, 74.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 26.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 140, 755 etc.

⁴⁹ Vezi și I. Rămureanu, *Actele martirice*, p. 22.

îi *ordina* sau hirotonea. Expresia eusebiană *kata lexin* - am redat-o și în alt loc - nu semnifică citare „literară”⁵¹, ci *literală*. Este exagerat a spune că Eusebie de Cezareea „localizează *precis* [sublinierea lui NZ] Scythia pe țărmul septentrional al Pontului”⁵², de vreme ce același istoric bisericesc a scris că împăratul roman Decius și-a pierdut viața „pe câmpul de luptă din Sciția”⁵³, adică la Abrittus, așezare din vestul Pontului Euxin. Audios nu a fost exilat în Sciția Mică de către Constanțiu⁵⁴, ci de Constantin cel Mare în anul 326⁵⁵. Constantin I a fost botezat de semiarianul⁵⁶ - nu arianul⁵⁷ - Eusebie al Nicomidiei. Nu imediat după moartea lui Constanțiu, în 361, urmează dinastia valentiniană⁵⁸, ci peste câțiva ani, în 364. Valens apare o dată ca „principe”⁵⁹, când el de fapt era imperator! Episcopul tomitan care l-a înfruntat pe acest Valens nu s-a numit cu adevărat *Bretanio*⁶⁰. Forma genuină a antroponimului a fost *Vetranio(n)*, de la forma grecizată a termenului latinesc *veteranus/vetranus*; purtătorul numelui era capadocian de neam⁶¹. *Echtesis*, cu acribie *Ekthesis* [= *Expunere* sau *Declarație de credință*], nu are nimic de-a face cu „edictul unirii” - mai bine zis „al unității” - publicat de Zenon⁶², acel *Henotikon* din 482; *Ekthesis* se va emite de către bazileul Heraclie în anul 638⁶³. Afară de acestea, Sf. Ioan Hrisostom nu a fost *patriarh*⁶⁴ (patriarhatul, în adevăratul sens al cuvântului, oficial, apare mai târziu)⁶⁵, ci numai *arhiepiscop*, cum e denumit ca autor al Liturghiei. Proklos

⁵⁰ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 100.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 37-38.

⁵² *Ibidem*, p. 41.

⁵³ Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin...*, p. 294.

⁵⁴ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 35, 103, 104, 116; pluralul de la „audian” este *audieni*, nu *audiani*.

⁵⁵ I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București 1982, p. 46; R. Rus, *op. cit.*, p. 91; Mihai Ovidiu Cățoi, *Rectifications et compléments à la chronologie du mouvement audien dans l'Empire romain et au Bas-Danube*, în „Ephemeris Dacoromana” /2015, p. 213.

⁵⁶ I. Barnea, Oct. Iliescu, *op. cit.*, p. 49; N. Dănilă, *Martyrologium...*, p. 73, n. 19; V. Ioniță, *Sinodul I Ecumenic*, în „Cruce și misiune”, II, p. 346 (n. 52); N. Chifăr, *Constantin cel Mare – primul împărat creștin, 1700 de ani de la urcarea sa pe tron*, în „Revista teologică”, 3/2006, p. 29; V. Muntean, *Istoria creștină...*, I, p. 170.

⁵⁷ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 101.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 112.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 108.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 83 et *passim*.

⁶¹ *Izvoarele Istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, II, București 1979, pp. 234-235 (Teodoret de Cyr). A se vedea și J. Zeiller, *op. cit.*, pp. 172, 307-308; D. M. Pippidi, *Contribuții...*, p. 258; M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români^d*, București 2013, p. 57; *Idem*, *Dicționarul...*, p. 692; *Istoria Românilor*, II, p. 907.

⁶² N. Zugravu, *Studiu...*, p. 122; vocabula în cauză este pusă între *edict* și *Henotikon*.

⁶³ R. Rus, *Dicționar...*, pp. 201-202 (cu bibliografie).

⁶⁴ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 88.

⁶⁵ I. Floca, *Drept canonic ortodox*, I, București 1990, p. 328.

(sau Proclu) al Constantinopolului nu a funcționat din 434 până în 466⁶⁶, ci numai până în anul 446. După aceea, întâiul mitropolit tomitan n-a fost Paternus (498-520)⁶⁷; Teotim I, spre exemplu, a fost desemnat cu această calitate - ca „mitropolit bătrân” - într-un document din anul 399⁶⁸, iar un studiu mai nou dovedește că Episcopia Tomisului a devenit Mitropolie tocmai în 381⁶⁹. După ce în pag. 84, NZ îi trece succesiv - în drept cu anul 381 - pe titularii Tomisului: Gerontius și Terennius/Terentius, în pp. 88 și 107 îl consemnează pe Terennius, iar în pp. 113 și 119, pe Gerontius (cu ocazia Sinodului al II-lea Ecumenic din 381). Se cerea o consecvență, o lămurire *in extremis*, dacă cei doi sunt distincți sau aceeași persoană; socotesc că e un unic ins (Terentie/Gherontie)⁷⁰. *Ab initio*, sinodul „endemusa” nu avea sensul de sinod permanent⁷¹; era un sinod local frecvent, precursor al celui permanent⁷². Nu e recomandabil ca episcopii ortodocși tomitani *et alii* – până și mitropolitul Dosoftei din sec. XVII - să fie numiți *prelați*⁷³, vocabulă utilizată în Occident. Pe urmă, *macedonism* nu e un termen potrivit, el indicând o orientare politică legată de Macedonia din timpul nostru; pentru erezia lui Macedonie⁷⁴ se putea întrebuița cuvântul consacrat, anume *macedonianism*. Apoi, unul dintre „Călugării sciți”, numit Leonțiu, se cuvenea a fi identificat (cum au pledat renumiții teologi I. G. Coman și Dumitru Stăniloae) cu Leonțiu de Bizanț, și nu cu Leonțiu de Ierusalim⁷⁵.

⁶⁶ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 129-130.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 83.

⁶⁸ *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, pp. 336-337.

⁶⁹ I. Holubeanu, *op. cit.*, pp. 637-648. Vezi și *Istoria Românilor*, II, p. 597.

⁷⁰ Cum a arătat și Em. Popescu, în *Christianitas ...*, p. 116.

⁷¹ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 90, 95.

⁷² H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, p. 43 sq.; Ioan Floca, *Drept canonic ortodox*, I, p. 387 și 402.

⁷³ N. Zugravu, *Studiu...*, pp. 22, 91 (*et passim*: folosirea excesivă și a altor concepte occidentale, precum *catolic* – în loc de *ortodox* -, sau *conciliu*, în loc de *sinod*).

⁷⁴ *Ibidem*, p. 118, și cu indicarea neprecisă a anilor de episcopat: 342-362; realmente: 342-348, 350-360.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 96. Să se vadă – pentru prima identificare – I. G. Coman, „Și Cuvântul trup s-a făcut”. *Hristologie și mariologie patristică*, Timișoara 1993, pp. 184, 229; D. Stăniloae, în *Sf. Maxim Mărturisitorul: Scrieri*, partea a 2-a, București 1990, p. 5, ca și argumentarea personală din *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, pp. 31-33. E posibil – scria cândva A. A. Vasiliiev (*Justin the First*, Cambridge, Massachusetts, 1950, p. 197) – ca liderul „Călugărilor sciți”, Ioan Maxențiu, să fi ajuns episcop în provincia natală, prin intervenția imperatorului Iustinian cel Mare (vezi și *Istoria Românilor*, II, pp. 569, 582, 601). N. Zugravu (în *Studiu...*, p. 96), în chip inexplicabil, a pus semnul întrebării după *abbas*, latinism legat de Maxențiu. Acesta era egumenul sau mai-marele monahilor din obștea monastică dobrogeană; V. Muntean, *Byzantium and the Romanians*, București 2009, pp. 43 și 109 (cu bibliografie).

Rudă cu Leonțiu dobrogeanul, *scitul* Vitalian⁷⁶ nu a fost – trebuia remarcat – realmente scit, ci trac (moeso-roman)⁷⁷. Cât despre Ulfila⁷⁸, NZ scrie greșit că era arian deplin⁷⁹; după cercetări mai noi, Ulfila a ajuns semiarian după deplasarea sa în sudul Dunării⁸⁰. Se impunea totodată a se menționa că, înainte de deces (anul 383), același Ulfila a fost recuperat pentru Ortodoxie, sub influența împăratului constantinopolitan Teodosie cel Mare⁸¹. Acest Teodosie nu accede la tron în 378⁸², ci un an mai târziu. Jurisdicția scaunului papal nu s-a manifestat din 535, data întemeierii arhiepiscopiei autocefale Justiniana Prima⁸³, nici după o decadă⁸⁴. *Locum obtinere*, din Novela 131 a lui Iustinian cel Mare, nu poate sprijini ideea vicariatului papal⁸⁵, locuțiunea

⁷⁶ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 122.

⁷⁷ *Izvoarele istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, II, p. 500; I. I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium (veacurile III-VII)*, București 1976, p. 186; V. Muntean, *Byzantium...*, p. 44.

⁷⁸ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 101 *et passim*.

⁷⁹ *Ibidem*, pp. 101 și 251. Nu mai arăt inadvertențele de tipar la unii termeni românești și elini, care puteau fi evitate; am mai descoperit litere lipsă la titluri germane, franțuzești și nu numai (aceste scăpări interesează mai puțin sau deloc). În fine, este inadecvată forma neromânizată a nenumărate antroponime și toponime. Cât despre parada de erudiție (în nu puține situații, oțioasă), nu mai vorbesc.

⁸⁰ Nicolae Corneanu, *Studii patristice*, Timișoara 1984, p. 246 (la p. 248, regretatul mitropolit amintește mărturia lui Sozomen că - în pofida faptului că la anul 360 Ulfila a participat la un sinod acarian întrunit la Constantinopol - el a continuat „să rămână în comuniune cu episcopii care susțineau hotărârile Sinodului de la Niceea”); *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. Al. Kazhdan et alii), III, New York – Oxford, 1991, p. 2139; R. Rus, *op. cit.*, p. 861; V. Muntean, *Istoria creștină generală*, I, p. 155. A se vedea și Constantin Erbiceanu, *Ulfila. Viața și doctrina lui*² (sub îngrijirea lui Mihai Ovidiu Cățoi), București 2013.

⁸¹ Henri-Irénée Marrou, *Biserica în Antichitatea târzie* (trad.), București 1999, p. 84. După aceea, Sava Gotul (N. Zugravu, *Studiu...*, p. 97) trebuia în ghilimele, el fiind capadocian de origine, nu got.

⁸² N. Zugravu, *Studiu...*, p. 109 (în alte locuri apare 379).

⁸³ *Ibidem*, p. 94.

⁸⁴ Cum crede *The Oxford Dictionary...*, II, p. 1806. În manualul universitar, alcătuit de Gh. Moisescu *et alii*, *Istoria Bisericii române* (București 1957, pp. 90-92) prezentarea lucrurilor este obiectivă (numai o unică eroare tipografică în p. 91, unde apare *principatul* în loc de *primatul*). Și în *Izvoarele Istoriei...* (cit. la n. 61), pp. 382-383, traducerea este ireproșabilă. În *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Göttingen 1980, p. 38 și n. 8), H.-G. Beck citează corect ambele novele, XI din 535 și CXXXI din 545, privind autocefalia și privilegiile Arhiepiscopiei Justiniana Prima, precizând că acestea erau în detrimentul vicariatului papal cu sediul la Tesalonic. O expunere imparțială se găsește și la M. Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, I, București 1991, p. 176. A se vedea și S. Turlej, *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*, Cracovia 2016, pp. 47-86 (nefiind de acord cu toate concluziile acestei lucrări, *in extenso* voi relua problema Justinianei Prima cu alt prilej); la p. 85, chiar acest autor recunoaște că novela din 545 nu precizează dacă arhiepiscopului Justinianei i-au fost acordate drepturile unui vicar papal.

⁸⁵ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 95.

în cauză însemnând: *a ocupa locul, a ține* [ca ceva al său] *locul, a avea rangul sau poziția*⁸⁶. În fine, autoritatea Romei peste Iliricul oriental nu încetează prin 732/3, 741 ori 756⁸⁷; prima datare - cea mai sigură - a fost adoptată de specialiști⁸⁸.

Înainte de încheiere, e necesar a fi respinsă și o altă afirmație ireală a lui NZ, de astă dată din epoca precreștină, anume că zeul războiului „n-are nici o legătură cu religia geto-dacică”⁸⁹. Cu privire la *Pleistoros* – sublinia la vremea sa Profesorul D. M. Pippidi⁹⁰ – „după unii autori moderni, numele trebuie apropiat de al așa-numiților *pleistoi*, sectă religioasă dacă pomenită de Josephus Flavius (*Antichități iudaice*, XVIII, 22)”; pe același *Pleistoros*, „poate adorat și de daci [...], diferite izvoare îl consideră zeu al războiului” – arată și V. Kernbach⁹¹. Existența unui zeu al războiului în panteonul daco-get (contează mai puțin numele) nu poate fi însă contestată prin denaturarea unor surse precise, cum s-a mai încercat⁹².

⁸⁶ G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București 1983, p. 820; Fred H. Blume, *Annotated Justinian Code* (ed. T. Kearley), University of Wyoming, 2010 (online), anume Novela 131,3: „...and shall occupy the same position in the provinces subject to him, as the apostolic seat at Rome...” Altă tâlcuire a pasajului cu pricina, în *The Novels of Justinian* (trad. S. P. Scott, Cincinnati, 1932; de pe Internet): „...and shall replace the Apostolic See of Rome...” Vezi și M. Cojoc, *Papa Grigorie cel Mare și Illyricul Oriental*, în *Omagiul Emilian Popescu*, pp. 255-271.

⁸⁷ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 131.

⁸⁸ *The Oxford Dictionary...*, II, p. 1208.

⁸⁹ N. Zugravu, *Studiu...*, p. 62.

⁹⁰ A se vedea *Dicționar de istorie veche a României*, p. 470.

⁹¹ *Dicționar de mitologie generală*, București 1989, p. 475.

⁹² Dan Dana, «*Mars Geticus*». *Realitate istorică sau literară?*, în „*Ephemeris Napocensis*”, 11/2001, p. 17/31, cu niște concluzii de acest tip: „Existența unui zeu al războiului la geți și la daci este un fapt cert, pentru oricine cunoaște religiile indo-europene și ale popoarelor Europei barbare [...]. Dar existența unui asemenea zeu în cazul geților sau dacilor nu poate fi nicidecum [*sic!*] atestată pe baza surselor literare de care dispunem...” Dimpotrivă, o expunere limpede, verosimilă, se află în tratatul academic de *Istoria Românilor*, I, pp. 450-451, 834-835 (autori: acad. A. Vulpe și prof. univ. dr. Ioan Glodariu). Să se vadă și Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase* (trad.), II, București 1986, p. 169; Al. Busuioceanu, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria și legendele spaniole*, București 1985, pp. 137 și 206 (în p. 204, citim că în „*Caesares*”, opera lui Iulian Apostatul, imperatorul Traian îi socotea pe geți drept „cea mai războinică” stirpe!); Gh. Mușu, *Din mitologia tracilor. Studii*, București 1982, pp. 126-127; Hadrian Daicoviciu, în *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București 1995, p. 213; Andrei Oișteanu, *Mythos & Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*², București 1998, p. 86. Ovidiu Drimba (în *Istoria culturii și civilizației*, I, București 1984, p. 802, n. 44) a notat că însuși teonimul *Ares*, Marte la romani, ar fi - după H. Daicoviciu - de origine traco-dacică. E posibil, dacă ținem seama de împrejurarea că „Tracia era patria lui Ares”; cf. M. Oppermann, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee* (trad.), București 1988, pp. 227-228, plus p. 224, n. 90. De asemenea, V. Kernbach (*op. cit.*, p. 44) a opinat că, din aceeași Tracie, elinii au importat cultul lui Ares. O aserțiune identică cu privire la obârșia lui Ares, în *Enciclopedia Italiana*

Ne oprim aici cu sublinierile proprii. Încheiem cu ideea că problemele legate de vechea creștinătate din arealul românesc merită toată atenția din partea cercetătorilor, trebuind a fi soluționate – cele care încă sunt disputate⁹³ – într-un autentic spirit științific, academic, fără a se apela la *argumentum ad hominem* (sau *baculinum*), ci la analize concludente, conform adagiului din Antichitate: „Amicus Plato, sed magis amica veritas”.

din 1929: „*Ares* ed *Areus* [...], da taluni ritenuto originario dalla Tracia” (știre preluată de pe Internet); tot legat de Tracia l-a văzut pe Ares până și poetul tragic grec Euripide (480-406) (în *Alcestis*, ed. L. P. Parker, Oxford 2007, rândul 498: *Areos, zachrysou Threkias peltes anax*).

⁹³ O lămurire potrivită privind acel „syzetetes” (I Corinteni 1, 20; Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Londra 1969, p. 427) - agreat, din anumite motive, de către unii slujitori ai muzei Clio - , la G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, p. 1278; V. Florescu, *Conceptul de literatură veche*, București 1968, p. 92. Neîndoios, pentru decelarea adevărului istoric, o dispută (sau dezbatere) onestă oricând este binevenită.

P.S. Îi sunt recunoscător Dlui Prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor (Iași), care – înainte de a fi încredințat tiparului – a citit articolul de față, considerând că „sunt corecte” concluziile pe care le-am formulat. Același articol, mi-a comunicat și DI Acad. Andrei Pippidi - pentru care îi exprim gratitudinea mea - , este potrivit să apară „pentru numeroasele rectificări pe care le conține”.